

SOCIÉTÉ DES SCIENCES HISTORIQUES ET PHILOLOGIQUES UKRAINIENNE
À PRAGUE

Валентин Садовський

ГОСПОДАРСЬКІ ПОГЛЯДИ
УКРАЇНСЬКОГО ПОМІЩИКА В ПЕРШІЙ
ПОЛОВИНІ ХІХ ВІКУ

ПРАГА 1937

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА В ПРАЗІ

SOCIÉTÉ DES SCIENCES HISTORIQUES ET PHILOLOGIQUES UKRAINIENNE
À PRAGUE

Валентин Садовський

**ГОСПОДАРСЬКІ ПОГЛЯДИ
УКРАЇНСЬКОГО ПОМІЩИКА В ПЕРШІЙ
ПОЛОВИНІ ХІХ ВІКУ**

ПРАГА 1937
ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА В ПРАЗІ

Господарські погляди українського поміщика в першій половині XIX віку.

Поміщицьке господарство в першій половині XIX віку на Україні, не зважаючи на вже майже цілком завершену політичну нівеляцію України з Імперією, виявляє низку характеристичних особливостей. Ці особливості мають свою основу з одного боку в різницях історичного минулого і умов заселення України, а з другого боку в природніх обставинах.

Кріпацтво на Україні, яке з'явилося тут пізніше, ніж в Росії, не набрало такого поширення, як в цій останній. Відсоток кріпаків до всього вільного населення на Україні був нижчий ніж в Росії. В українському кріпацькому господарстві переважала тягла система, а оброчна система зустрічалась, як виняток. Український поміщик, як констатує Слабченко,¹⁾ розвиваючи сільське господарство, не нагадував свого російського колегу. Він не жив в місті і являвся хуторянином. Український поміщик ніколи не кидав села для міста, як це було з росіянином, і тому не вертав ізнов до села. З українських поміщиків рідко хто був рент'єром в тісному значінні цього слова, але всі вони були підприємцями.

Процес переходу українського поміщицького господарства з натуральних форм до грошових і в зв'язку з цим набрання поміщицьким господарством підприємницького характеру на Україні почався ще в XVIII столітті. Шафонський в своєму „Топографическом описаніи“ констатує, що в Чернігівщині до половини XVIII віку „обычай и образ жизни между простыми и почетнѣйшими людьми был одинаков, то есть прост и невеликолѣпен“; він зазначає, що з 1751 року, часу прибуття на гетьманство Розумовського, спосіб життя „между благородными и достаточными людьми нѣсколько перемѣнился, стал повеликолѣпнѣе, новый вкус и нѣкоторое просвѣщеніе являющийся“ (стор. 26). Підкреслюється отже вже для половини XVIII віку з'явлення в поміщицькому господарстві нових потреб і вимог, які були зв'язані з попитом на продукти, що вироблялись поза межами поміщицького господарства, з'явлення в ньому тих процесів, які вели до переходу його до підприємницьких форм.

Одним з давніших способів здобуття прибутку в поміщицькому господарстві було гуральництво. Ще для восьмидесятих років XVIII віку Шафонський зазначає для Чернігівщини підпорядковане значіння хлібної торгівлі в порівнанні з гуральництвом: „Рожь и другой хлѣб большею частью в самой землѣ на пищу и на выкуриванье горячего вина издерживается, а одна Могилевская губернія много нынѣ из Малороссіи онаго вывозит“. (стор. 19). При труднощах перевозки і малій вмістимості внутрішнього ринку перерізка хліба в спирт була дуже важним засобом для реалізації урожаю. В Диканському мавткові Кочубея про гуральні згадується з 1743 року; гуральні давали від 1812 року 15—45 тисяч відер; в 1826 році проєктувалось збільшити виробництво до 70 тисяч відер; в переробку пускали

¹⁾ Матеріали до екон. соц. іст. України XIX в., стор. 44.

власне і куповане жито; більша половина прибутків маєтку на початку XIX віку, за обрахунками Клепацького, припадала на гуральництво: в році 1803 — 43,3%, в році 1807 — 76,5%.²⁾ За обрахунками Є. Сташевського для Правобережжя на початку XIX віку гуральництво утворювало продукт пересічно в 2—4 рази цінніший, ніж основна перероблювана сировина, якою тоді по правилу являлось житнє борошно.³⁾ По Київщині в 1846 році, коли значіння гуральництва вже знизилось, згідно з обрахунками Журавського, воно становило 29,7% чистого прибутку панських господарств, а продаж вина окремо 18,2%. Гуґалень на Правобережній Україні 1840 року нараховувалось 1666, з того в Київщині — 114, в Поділлі — 569, Волині — 983.⁴⁾ Всього на Україні в сорокових роках числилось 6840 гуґалень.⁵⁾

З початку XIX віку, спеціально з двадцятих років, починає для українського сільського господарства набирати все більшого значіння вивозна торгівля хлібом через чорноморські порти. На початок п'ятидесятих років розміри оборотів хлібної торгівлі Росії уявляють такий образ:⁶⁾

в тисячах пудів			
1851—55 р.	корд. біломор.	корд. балт.	корд. чорномор.-азов.
	3.574 7,9%	6.248 13,8%	29.051 64%
	корд. зах.-евр. сухоп.	інші корд.	разом
	6.021 13,3%	502 1%	45.396 100%

Наведені дані показують, що зовнішня хлібна торгівля базувалась в першу чергу на українському хліборобстві, оскільки весь майже хліб, що поступав в чорноморсько-азовські порти, походив з України.

Торговельного характеру українському сільському господарству надавало також поширення тонкорунного вівчарства. В 1848 р. в Херсонщині нараховувалось 866.250 мериносів, в Катеринославщині 1.120.400.⁷⁾ Загальна кількість овець в 1846 році визначалась: Київщина — 870.734, Волинь — 996.920, Поділля — 682.975, Чернігівщина — 633.321, Полтавщина — 1.684.178, Харківщина — 1.462.781.⁸⁾

З тридцятих років в економіці українського поміщицького господарства все більшого значіння починає набувати цукроварство.

В 1848—49 р. на Україні нараховувалось 183 цукроварні, що складали 62% всіх заводів Росії.⁹⁾

Крім цього треба мати на увазі існування інших промислових виробництв, зв'язаних з сільським господарством, між якими важнішу роль відігравали суконні фабрики і млини.

В зв'язку з поширенням процесу набірання українським поміщицьким господарством торговельного характеру задовго ще до скасування кріпацтва, спеціально в Степу, починає збільшуватись вживання вільної найманої праці.

Особливості українського сільського господарства визначені нами лише найбільш загально і конспективно. Спинились ми на цьому питанні лише

¹⁾ Клепацький. Господарство Диканського маєтку. Збірник на пошану Багалія.

²⁾ Є. Сташевський. С.-г. ринок Правобережної України за передреформеної доби. Праці ком. для ввучування нар. госп. України. Вип. 2.

³⁾ Є. Сташевський. Там же.

⁴⁾ Є. Сташевський. Там же.

⁵⁾ Тенгоборскій. Производителиныя силы Россіи. Москва. 1854. За Слабченком Матер. до екон. соц. іст. України XIX в.

⁶⁾ Скальковскій. Опыт стат. опис. Новорос. края. За Слабченком.

⁷⁾ Арсеньев. Статистическіе очерки. За Слабченком.

⁸⁾ О. Плевако. З матеріалів до історії укр. пром. на Україні.

остільки, оскільки було потрібно для того, щоби в'ясувати існування своєрідностей в умовах розвитку українського сільського господарства, існування різниць між структурою господарства на Україні і в Росії. Специфічне господарське тло України, очевидно, не могло не зродити специфічних потреб українського сільського господарства і в свою чергу не могло не вплинути на формулювання господарських побажань і вимог, ширше господарської програми тогочасного сільського господарства на Україні. Оскільки визначаючим чинником в тодішньому сільському господарстві було поміщицьке підприємство, остільки формулювання вимог і потреб тодішнього господарства в першу чергу мусіло йти по лінії інтересів поміщицького господарства.

Тяжко проте на основі існуючих матеріалів звести відокремлені погляди і заяви окремих представників тодішнього громадянства до якої небудь певної системи, дати те, що можна було би назвати економічним світоглядом українського поміщика. Ознайомлення з відповідними відомими дотепер матеріалами вказує, що тодішні міркування на економічні теми торкалися передовсім окремих конкретних моментів господарського життя і до ширших загальніших висновків майже не доходили. Через те той матеріал, який подаємо нижче, за незначними винятками носить фрагментарний характер.

Думаємо, що цей його характер зв'язаний з двома групами причин. Кінець XVIII і перша половина XIX віку для українського поміщицького господарства були переломовим періодом, коли воно поволі тратило риси натурального і набірало прикмет грошового, підприємницького господарства. Цей процес і його розвиток доходили до свідомості репрезентантів господарюючої групи лише поволі і вони поєднували в собі довший час старі риси патріархальних старосвітських поміщиків з новими прикметами господарів-підприємців, які вимагались новими умовами, що починали складатись. Цей переходовий характер періоду не міг являтися сприятливим моментом для вироблення певної господарської програми. З другого боку не сприяв цьому так само той рівень культури і освіченості, на якому стояла тоді українська поміщицька група. Процес уніфікації України з Імперією і процес перетворення українського шляхетства в частину російського дворянства навряд чи можна трактувати, як фактори, що допомагали піднесенню культурного рівня українського поміщичства. Частина його, можливо найбільш культурна і енергійна, залишила край і зв'язувалась з культурними і державними інтересами імперських осередків. Новий культурний осередок, яким для першої половини XIX віку був Харків з його університетом, сотвореним на базі нової імперської культури, на протязі майже цілої першої половини XIX віку був надто слабим, щоби мати поважніший вплив на місцеве життя; був він разом з тим і замало зв'язаним з місцевою базою та її старшими культурними традиціями. Тісніші зв'язки з закордоном, які раніше мали сприятливий вплив на розвиток української культури, в першій половині XIX віку почали де-далі слабнути і Україна поволі стала набувати європейські культурні цінності via імперські культурні осередки. Закордонні зв'язки і впливи безпосереднього характеру все більше починали ставати спорадичними. В результаті всіх цих обставин, коли на протязі першої половини XIX віку культурний рівень української поміщицької верстви і піднісся, то культурний рівень і вплив імперських осередків вирости в незрівняно вищій степені і почали набирати на Україні такого авторитету, якого не мали перед тим.¹⁰⁾ Були все це обставини, які

¹⁰⁾ Характеристичний з цього погляду матеріал дає листування Квітки з Погодіним (За сто літ, т. II). Так само характеризує тодішні відносини щоденник волтанського поміщика Райзера, який стосується до 1834—35 року (Киевская Старина. кн. VI, 1893).

так само мало сприяли кристалізації і оформленню господарських поглядів українських поміщиків в певну систему.

Треба з другого боку зазначити, що той ґрунт, з яким тісно було зв'язане формулювання господарських поглядів українських поміщиків, це є ґрунт загальної політичної опозиції до існуючого урядового російського курсу. Вияви цієї опозиційності, як побачимо далі, можна помітити в цілому ряді виступів окремих осіб коли вони зазначають своє становище в економічних справах. Ствердження зв'язку між господарськими і політичними опозиційними настроями на Україні зроблене було мемуаристом двадцятих років, бригадним командиром А. Михайловським-Данілевським.¹¹⁾ Автор мемуарів в 1824 році жив на Полтавщині, бував в Кременчуці, Градіжську, Лубнях, Золотоноші, був знайомий з цілим рядом українських поміщиків. Наводимо довшу цитату з його мемуарів: „Часті розвізди познайомили мене з багатьма поміщиками між іншим з фамілією Родзянок, найбільш освіченою на цілій „Малороссії“, але ця родина була перейнята, як і всі інші, ненавистю до Росії; отже, при цілій гостинності господарів і цікавій розмові, яку я там знаходив, бо це єдиний дім на Україні, де я чув розмови про словесність і науку, мені там доводилось сперечатись і боронити нас від їхніх докорів... Я не знаходив на Україні ні одної людини, з якою мені доводилось говорити, сприятливо до Росії настроєною і у всіх панував явний дух опозиції. У них є прислів'я: „Він всім добрий, але москаль“, себто росіянин, отже лиха або непевна людина. Така ненависть походить від порушення прав України, від упадку кредиту і промисловости, від підвищення податків, які на Україні викликають загальні злидні, від поганого зарядження судів, де панує продажність.“ Ця характеристика настроїв на Україні дозволяє зробити висновок, що оформлення економічних поглядів українського поміщицтва відбувалось і було зв'язане з тими загальними опозиційними настроями, які серед нього користувались поширенням. Політична опозиція українського поміщицтва першої половини XIX віку, як ми знаємо, не здобулась на сформулювання власного конкретного програму; може в зв'язку з тим і та економічна опозиція, яка в значній мірі мала спільні джерела з політичною опозицією, в формулюванні своїх поглядів на окремі питання економічного життя не йде далі зазначення своєї негативної позиції, майже ніколи не здобуваючись на зазначення своїх позитивних домагань в окремих господарських справах.

Одним з перших діячів першої половини XIX віку на Україні, який приділяв увагу питанням господарським, зокрема питанням сільського господарства, був В. Н. Каразін. Його діяльність досить широко освітлена в літературі в першу чергу, як ініціатора заснування Харківського Університету; менш відомою є його діяльність на господарському полі. А проте в різноманітній і барвистій життєвій кар'єрі В. Каразіна ця діяльність займала не останнє місце. В першу чергу треба відзначити його працю коло заснування і провадження фільо-технічного товариства. Це товариство, засноване в 1811 році, існувало до 1820 року, мало районом своєї діяльності губернії Катеринославську, Херсонську, Таврійську, Полтавську, Курську, Чернігівську, Слобідсько-Українську і Вороніжську і об'єднувало до ста членів, але властиво кажучи єдиним активним чинником в товаристві був лише сам В. Каразін. Сконцентрувавши діяльність товариства і ті

Автор щоденника малює поміщицькі кола Лубенщини і підкреслює зростаючий вплив русифікації. Характеризуючи одного знайомого поміщика, як „совершенного хахла“ і зазначаючи, що його дружина „уморительно говорит по русски“ він разом з тим в другому місці підкреслює, „что теперь у нас лучше говорят по русски“.

¹¹⁾ Русская Старина, 1900 р., X.

кошти, які воно зібрало, на спробах організації нових виробництв, що привели до втрат, В. Каразін був поставлений перед необхідністю ліквідувати справу. Для нас найбільший інтерес уявляють ті провідні ідеї, якими керувався В. Каразін, засновуючи товариство і провадячи в ньому роботу. В повідомленні про заснування фільо-техничного товариства В. Каразін писав: „Благородне шляхетство восьми губерній, зєднайтесь для спільного чину на користь того краю, який предки ваші, обороняючи кордони вітчизни, кровю своєю здобули собі в посідання (в достояннє) і який буде багатою спадщиною потомків ваших. Від вас залежить збільшити в десять разів його значіння для Росії і зробити його предметом пошани і уваги (почтительного вниманія) цілої Європи.“¹²⁾ Той спільний чин, до якого закликав В. Каразін благородне шляхетство, це було розроблення природніх багатств „Південного краю“. Він писав: „Не лише вироблення шкіри наших волів але й копчені їх язики привозять до нас з Москви, як також і петльовану муку для нашої хати. Льон, в який ми одягаємось, постачав нам внутрішня Росія і ми себе уважаємо щасливими, коли руки господинь наших його часами обробляють.“ В другому місці В. Каразін каже: „Низькі ціни не дають виявитись прямій працьовитості і духові підприємливости в господарстві (в домоводствѣ). Ми примушені збувати вироби наші в тому самому вигляді, в якому природа наша їх дає, і, маючи подостатком всіх річевин для фабрик, майже всі свої потреби задовольняємо здалека, платячи за перевіз до внутрішньої Росії і назад, виплачуючи бідними грішми нашими прибутки перекупців, через руки яких переходять перш за все сирові наші продукти і потім вертаються до нас виробленими.“ В одному з своїх листів В. Каразін висловлює такі думки: „Ми живемо і витрачаємо по європейськи, а прибутки для життя здобуваємо по скитськи; ми ще не вміємо запропонувати чужинцеві, який приваблює нас виробами своїми, винами і іншими ласощами, нічого крім шкіри, зідраної з вола.“ Ми бачимо, що цитовані вище думки В. Каразіна ідуть по лінії необхідности інтенсифікації господарського життя „Південного краю“ взагалі, сільського господарства зокрема. В цілях здійснення цих своїх міркувань В. Каразін перевів цілий ряд конкретних заходів частиною в межах фільо-техничного товариства, частиною поза ним. Багато уваги він уділяв питанням удосконалення існуючих виробництв і заведення нових. Правда, як здається, з технічного погляду спроби В. Каразіна в цій області здебільшого не уявляли значнішої вартости. Згадуємо про них, оскільки тут виявляється інтенція В. Каразіна сприяти розвитку господарського життя краю. Він робить спроби улаштування парового гуральництва, шукає нових засобів здобування селітри то що. Питанням інтенсифікації господарського життя він присвячує окремі статті і порушує їх в своїх численних докладних записках. В 1837-38 роках в „Харьковских Губернских Вѣдомостях“ і „Одеском Вѣстникѣ“ ним вміщено такі статті: О посадкѣ картофеля на полях, О торгѣ заграницей хлѣбными спиртами, О важности лѣсоводства в Росіи (Х. Г. В.), Об усилении черноморской вывозной торговли (О. В.). Про необхідність допомоги розвитку господарства В. Каразін згадує вже в своєму першому листі до Олександра І з 21.III.1801 року, з якого розпочалась його кар'єра. В цьому листі він сподівається від нового царя поширення і поліпшення хліборобства, правильного лісівництва, заселення степів, розвитку промисловости.

Одною з економічних проблем, яка приваблювала увагу В. Каразіна, була справа кріпацтва. Він згадує про неї в своєму першому листі до Олександра І, висловлюючи надію, що поміщицьким селянам будуть дані

¹²⁾ В. Тихій — В. Н. Каразин. Киевская Стар., 1905.

людські права, будуть поставлені межі їх залежності, буде встановлене право власності і тим самим викориниться п'янство і свовільство. Стояв отже В. Каразін, як видно з цього, на ґрунті регуляції кріпацьких відносин, їх унормування і не думав про їх повне знищення. Спробу регуляції кріпацьких відносин він на практиці перевів в своєму маєткові в с. Кучику на Харківщині в 1805—24 роках. Він організував там сільську думу, яка була до певної міри формою селянського самоврядування; до сільської думи належала розкладка повинностей селян що до поміщика: вона мала дисциплінарну і карну владу над селянами; представник поміщика входив до складу думи як один з її членів. В своєму маєткові В. Каразін зорганізував школу, дбав про церкву, уважаючи, що основним завданням поміщика є піклування про морально-релігійне виховання своїх селян. В докладній записці на ім'я міністра внутрішніх справ В. Конубея В. Каразін пропонує: заборонити всім окріче дворян поміщиків володіти людьми, обмеживши це володіння лише часом життя власника і скасувавши продаж людей; заборонити переселяти кріпаків далі певного обмеженого віддалення від місця побуту. Змагання до унормування і злагодження кріпацьких відносин не перешкоджало проте В. Каразінові в 1816 році скласти доклад про оборону проти чужинців існуючої в Росії підпорядкованості селян їхнім поміщикам.

Неукраїнець родом В. Каразін в своїх виступах, як господарського так і загального характеру, не був чужим певного кравого патріотизму. Як твердить Багалій, він вважав себе українцем і ставився з великою пошаною до Сковороди. Разом з тим треба відзначити, що він зайняв був виразно ворожу позицію до спроб створення літератури українською мовою. З приводу проєкту Бецького видати український альманах „Молодик“ В. Каразін в своєму листі до Погодіна говорить так: „Замір Бецького про харківський альманах здійснюється досить успішно, ось і я вже встиг роздати до сорока білетів. Шкода, що він назвав його „по хахлацьки“ проти мові ради. Це ім'я примушує підозрівати, що це буде збірання (набор) лише „хахлацьких“ п'єс, які вже всім набридли і які, вірте, менш всього цінять наші харківчане, що з гордістю давно вже себе зараховують до старої Росії.“¹³⁾

Ми спинились з самого початку на господарській діяльності В. Каразіна через те, що його особа займав виняткову позицію. В протилежність до других, які спиняли свою увагу на окремих господарських проблемах, він змагається дати загальне формулювання господарських потреб України. З другого боку особа Каразіна уявляв інтерес з того погляду, що він людина чужа Україні і походженням, і вихованням, в своїх господарських концепціях став на кравий ґрунт; в це доказом значіння і впливу за тих часів кравих тенденцій.

Ми зазначили, що поза В. Каразіним заінтересовання господарськими питаннями іде по лінії конкретних проблем. Серед них чи не найбільшу роль відіграв питання про урядову політику що до гуральництва. Вище ми підкреслили те велике значіння, яке відігравало гуральництво в економіці українського сільського господарства. В старій Гетьманщині панувала система вільного курення горілки. Натомість російський уряд з часів Катерини II став на шлях обмеження волі гуральництва і його що далі то більш зростаючого оподаткування. За Катерини II був заведений для поміщиків повідерний податок при куренні горілки; крім того при вивозі горілки з маєтку треба було платити відкупщикам по одному карбованцеві двадцять копійок за кожде вивезене відро. Українське шляхецтво

¹³⁾ Барсуков. Жизнь и труды Погодина, т. 7.

протестувало проти цих обмежень, але на доповідь Зубова рескриптом Катерини II з 30 травня 1796 року вони були залишені в силі. В 1811 році оголошено було маніфест про заведення мита на викурюване вино в розмірі 60 коп. від відра. Від 1813 року зустрічається вже на Україні відкуп-аренда в формі тимчасового зарядження; в 1819 році відкупні операції були знову відновлені; 1827—30 року були встановлені відкупи по містах; 1842 року були введені мінімальні досить високі ціни на вино; 1844 року відкупна система була замінена на господарську чи пропінáciu; 1851 року було введено акцизну відкупну систему. Кожні заходи уряду в справі гуральництва і навіть самі чутки про такі заходи викликали жваву реакцію з боку українського поміщицтва.

В 1796 році миргородський шляхтич Іван Черниш так змальовував значіння гуральництва: „В здѣшнем краѣ сей винный промысел есть самый первѣйшій и важнѣйшій не только для экономического переворота помѣщиков, но и вообще для хлѣбопашцев важнѣйшій, поелику помѣщики иные с собственного хлѣба, а другіе немалую часть и покупая у земледѣльцев винокурение производят. Помѣщики . . . получают с того нужное снабженіе и домоводства своего пропитаніе; земледѣльцы, продавая хлѣб авантажними цѣнами поощряются к земледѣлію“.¹⁴⁾ В паперах В. Полетики знайдена і опублікована О. Лазаревським записка 1801 року про потреби українського дворянства.¹⁵⁾ В записці говориться: „Малоросійское дворянство почти единственно для содержания своего на службу і государственных надобностей доход имѣет от винокурения и продажи горячаго вина. Промысел сей приносит кромѣ дохода великіе выгоды не токмо Малоросіи одной, но и большей части Россіи и торговли“. Вигоди ці, на думку автора записки, полягають в тому, що завдяки гуральництву „умножается хлѣбопашество“, „при винокурениях по скудости тучных паств выкармливается множество скота, который доставляется на продовольствіе столиц и отгоняется в заграничныя мѣста“, „продолженіем в разных мѣстах и от разных дворян винокурения занимается множество людей работой“. Записка закінчується проханням до влади „подтвердить право свободного винокурения дворянам в их имѣніях, свободной вина оптом и в роздроб в Малой Россіи торговли“. На маніфест 1811 року Лохвицький з українсько-російського пограниччя на Курщині в своєму щоденникові реагує так: „А из сего и вышло разумеіе, что защита границ предками нашими стала уже не нужна да и погашеніе государственных долгов, весьма усилившееся, было к тому поводом, чтобы сія государственная, к пользѣ нашей бывшая хозяйственная часть помогли казнѣ уплатой оных, что составили на сей первый случай миліоны, думать так надобно и впредь еще уменьшаемыя или уничтожаемыя, коим могут к упадку служить изведенные и искорененные сим винокурением лѣса, дороговизна хлѣба и строгое запрещеніе великоросіянам продажи вина“.¹⁶⁾ В 1827—30 роках, коли в містах встановлено відкупну систему, повітові маршалки Полтавщини звернулися до уряду з проханням про скасування її. До поглядів повітових маршалків приєднався полтавський маршалок Рєпнін, який в своїй доповіді міністрові фінансів між іншим писав: „Від цих заводів безперечно залежатиме не тільки збільшення вигід тутешніх поміщиків і навіть хліборобів, бо як тільки піднесеться ціна на горілку, неодмінно підскочить ціна на хліб, а такий наслідок був би першим і надійним ступенем до поліпшення стану всієї людности, бо не має жадного іншого джерела, щоб збувати

¹⁴⁾ Клепацький. Господарство Диканського маєтку.

¹⁵⁾ Київ. Стар. 1890, кн. 8.

¹⁶⁾ Київ. Стар. 1886, кн. 11,

продукти своїй землі.¹⁷⁾ Велику реакцію викликало заведення в 1851 році акцизно-відкупної системи. Чернігівський поміщик Ханенко з приводу цієї реформи пише так: „Гуральництво давало чималі обороти вигодуванням свиней, рогатої худоби, але коли запроваджено акциз, позбулося свого значіння, як джерело прибутку; воно стало тільки за необхідність для багатьох господарств, щоб підтримати скотарство.“¹⁸⁾ Полтавський поміщик А. Стороженко в листі до свого сина Володимира, переводячи обрахунок прибутків гуральництва в Полтавщині до і після заведення акцизу, приходять до висновку: „З першого погляду видно, що ми позбавляємось майже половини прибутку.“¹⁹⁾ Загалом опозиція проти урядової політики в справі гуральництва була такою значною, що про неї згадує граф Уваров в своєму докладі Миколі I в 1847 році: „Україна дійсно плаче в своїх згадках думку про минуле, на дозвіллі (на досуге) шкодує про минулу самотність, про свого гетьмана, про „разгульное“ козацтво, про обернення в кріпаків вільних її мешканців, про втрату місцевих привилеїв, може бути про втрату вільної горілки, але не можна ставити українському духу в вину злочинні замисли кількох безумців.“²⁰⁾

При обмеженості можливостей збуту хлібних продуктів в непереробленому вигляді в зрозумілим, що після того, як в зв'язку з зменшенням вигід від гуральництва прибутки від нього зменшилися, господарська думка стала працювати для того, щоб знайти для хліборобства ту нову галузь, яка би дала можливість одержання грошових прибутків. Цєю новою галуззю сільсько-господарської промисловості стало передовсім цукроварство. Справа заведення цукроварства на Україні в поміщицьких колах викликала загальне заінтересовання. На можливість розвитку цукроварства і його вигідність вказував вже В. Каразін.²¹⁾ Товариство сільського господарства південної Росії в Одесі в 1836 році послало запитання до комітету цукроварів в Москві про цукроварське насіння, про майстрів і знаряддя, зазначаючи в своєму запитанні, що „бажаючи працювати над розведенням цукрових буряків, де-які поміщики Новоросійського краю потребують цієї рослини та знання, щоб розводити її і виробляти цукор.“²²⁾ Як широке було заінтересовання цукроварством можна бачити з того, що воно відбилась в листах людини такої далекої від безпосередніх господарських справ, як письменник Є. Гребінка. Він в листі з 10.ІІІ.1836 року до С. Новицького пише: „Ви з Квіткою заходилися коло доброго діла — варити цукор: хай живуть цукровари. А всі ми купуватимемо цю дуже солодку їжу далеко дешевше ніж тепер.“ В другому листі з 13.ХІ.1836 року він зазначає: „Радію, дуже радію з твоїх цукрових афер, дай Боже, щоб вони йшли вперед. Може і наш брат, працівник, приїхавши на Україну вип'є філіжанку чаю з домашнім цукром, або чарку суто-українського лікеру.“²³⁾ Найбільшу роль в справі цукроварства і його популяризації відіграв безперечно харківський поміщик П. Лялін, широко-освічений і талановитий економіст. В ряді своїх статей уміщених в 30—40 роках в різних російських журналах (Бібліот. для читання, Журн. сел. хозяйства, Земледѣльч. журнал, Журн. міністер. государ. имуществ) він обґрунтовував не лише доцільність розвитку цукроварства на Україні, але також поставив на порядок денний основні питання з обсягу української цукроварської

¹⁷⁾ Павловскій. К исторія винокур. в Малор. Тр. Пол. Арх. Ком. Вып. 5, 1908. цит. за Вобльм. Вып. I, ст. 29. Нариси з іст. цукро-бур. пром.

¹⁸⁾ Вобльм. Вып. I. ст. 33.

¹⁹⁾ Слабченко, ст. 50.

²⁰⁾ Слабченко, ст. 178.

²¹⁾ Вобльм. вып. I. ст. 101.

²²⁾ Там же, ст. 131.

²³⁾ Там же, ст. 137.

політики. В. 1852 році справу розвитку цукроварської промисловости на Чернігівщині порушує чернігівський поміщик Ханенко в своїй статті „О пользѣ свекло-сахарной промышленности для Черниговской губерніи“ в „Журн. минист. госуд. имуществ“.

Зробимо спробу охарактеризувати погляди українських поміщиків на цукроварство і цукроварську політику, користуючись в першу чергу працями П. Ляліна. Цей автор підкреслює критичний стан українського хліборобства в зв'язку з неможливістю збуту хліба через обмеженість внутрішнього ринку, лихий стан доріг і низькі ціни, які не оплачують видатків хлібороба. Він вважає, що хліборобство вимагає корінної реорганізації. Ставлячись з резервою до можливості поширення при тодішніх умовах плодозмінної системи, П. Лялін найбільш доцільний вихід бачить в розвитку на Україні фабричних підприємств, які би займались переробленням сільсько-господарської сировини. Серед цих підприємств на перший план він висовує цукроварські підприємства, підкреслюючи, що Лівобережжя і Слобідська Україна є найбільш відповідним районом для розвитку цукроварства. В 40-х роках, коли розвиток цукроварства на Україні став довершеним фактом, П. Лялін підносить думку про необхідність збудування на Україні рафінадного заводу, зазначаючи, що є більш доцільним будувати рафінадний завод на Україні ніж в Москві. Другий автор, що виступав в справі розвитку цукроварської промисловости на Україні, Ханенко, так само трактував цукроварство, як спосіб для поліпшення становища сільського господарства; він вважав доцільним заснування цукроварень капіталістичного типу а не поміщицьких цукроварень дрібних розмірів. Це трактування справи Ханенком припадає на пізніші роки — на той час, коли цукроварство на Україні вже набрало досить значного розвитку.

Слід відмітити, що вже в період зародження цукрової промисловости намічається певне розходження в поглядах на політику що до цукроварської промисловости між українськими і північними цукроvarами. П. Лялін займає виразно опозиційне становище до комітету цукроварів у Москві, що був в найбільшій мірі об'єднанням російських цукроварів, і веде з ним жваву полеміку. Український цукровар Понятовський висловлюється против зниження мита на колоніальний цукор і полемізує з північними цукроvarами, які в своїх рафінеріях переробляли закордонний цукор і були зацікавлені в зниженні на нього мита.²⁴⁾ Натомість Лялін, як і інші українські цукровари, виступав проти заведення акцизу на буряковий цукор. В 1844 році П. Лялін підкреслює, що самі чутки про податок спляють багатьох заповзятливих людей обертати свої капітали в цукроварську промисловість. Відбиваючи настрої місцевих цукроварів, київський генерал-губернатор звернувся в 1847 році до центрального уряду з листом, в якому висловлювався проти заведення акцизу на цукор.²⁵⁾ Після того, як акциз був заведений, українські цукровари кілька разів підносили питання про його зменшення. В цій справі була подана українськими цукроvarами докладна записка київському генерал-губернаторові Васильчикову.²⁶⁾ На початку 50-х років цукровари Яхненко і Семиренко подали докладну записку про зменшення акцизу до міністерства фінансів.²⁷⁾ Як бачимо, ті позиції які займали українські цукровари, мали певні спільні риси з позиціями українських поміщиків в справі гуральництва: і тут і там в моменти опозиційности до центрального уряду і певна свідомість своєрідности економічних інтересів України.

²⁴⁾ Воблий т. I. вип. 2 ст. 228.

²⁵⁾ Там же, ст. 145.

²⁶⁾ Там же, ст. 178.

²⁷⁾ Там же, ст. 180.

Наведені матеріали вказують, що необхідність розвитку сільсько-господарської промисловости обстоювали люде з різних районів України і в різні періоди в першій половині XIX віку — В. Каразін, П. Лялін, Полетика, Ханенко то що. Ми навели дані, які торкаються найбільш популярних галузів с.-г. промисловости — гуральництва і цукроварства. Це не означає, що господарська думка тодішніх поміщиків обмежувалась лише цими галузями. Сам П. Лялін, цей енергійний пропагатор цукроварства, підходить до думки про необхідність його розвитку, виходячи з того загального положення, що сільське господарство треба провадити так, щоб розподіляти і витрачати капітали відповідно до сучасного бігу торгівлі, попиту, смаку. Стоючи на цьому погляді він вважав, що для українського господарства були найбільш відповідними такі виробництва крім цукрово-бурякового: перерібка коноплі на взір бавовняника і картопельно-паточні підприємства.²⁸⁾ Серед українських поміщиків зустрічаємо заінтересовання другими родами промисловости звязаними з сільським господарством; сюди належать суконні фабрики, підприємства для промивання вовни, салотопні заводи то що.

Так само той інтерес, який існував для заведення промислових підприємств не означав, що поміщики не цікавились проблемами звязаними з розвитком сільського господарства в вузькому розумінні цього слова. Серед галузів сільського господарства в першу чергу треба згадати про скотарство. Скотарство було тою галузю сільського господарства, яка мала найбільші можливості розвитку в степу. В звязку з цим П. Лялін, спиняючись над питанням реорганізації сільського господарства, ставиться скептично до можливості розвитку скотарства на Лівобережжі, вважаючи, що вона є добрим для Степу.²⁹⁾ Дійсно, найбільш прибуткова на той час галузь скотарства, тонкорунне вівчарство, передовсім поширено було на Степовій Україні. Справам скотарства уділяють увагу в першу чергу поміщики зі Степової України. Обговорення їх знаходить місце в органі Одеського товариства сільського господарства (Листки Одес. с.-х. общ. р. 1835 і 1839). Справам скотарства присвячує увагу херсонський поміщик Іван Гулак, батько кирило-методієвця Миколи Гулака, в „Журналі мініст. госуд. имуществ“ в статті „О скотоводствѣ в южном краѣ Россіи“. З конкретних питань, що торкались скотарства, увагу приваблювала справа вживання в господарстві кінської і волової тяглової сили. В 30-х роках вже з'явились прихильники заміни волів кіньми (Ракович, Лялін і ін.).
1. Прихильники переходу до тяглової кінської сили труднощі для здійснення цього переходу бачили в тому, що селяне не вміли поводитись з кіньми. Висувалась думка про необхідність при звичаювати потроху селянську молодь працювати кіньми. Причини того, що людність давала перевагу волам перед кіньми бачили в низькому стані господарського добробуту селянства: удержання вола коштувало дешевше, ніж удержання коня. Як одну з причин низького стану скотарства і поширення епідемій, полтавський поміщик Білуха-Кохановський³⁰⁾ висовує високий акциз на сіль, в звязку з чим худобі не дають соли, яка коштує надто дорого; на його думку вживання худобою соли є засобом, який охороняє її перед пошестями. Загалом же треба думати, що тодішні поміщики уважали скотарство тою галузю господарства, яка звязана була з великим ризиком, зважаючи на поширення пошестей, і давала малі прибутки. Матеріали архіву Диканської економії, де скотарство, зокрема вівчарство, мало значне поширення, де вовну збували в Москві, Петербурзі, Кременчуці, Одесі і навіть робили спробу

²⁸⁾ Бібліот. для читенія 1838 г., т. XXIX.

²⁹⁾ Там же.

³⁰⁾ Основа 1861 р. кн. 1.

експортувати її до Англії, дають таку оцінку скотарства: „Тутешнє скотарство не тільки не дає прибутку, але й вимагає що року великих видатків.“³¹⁾ Можна думати, що ця оцінка висловлює думки господарів ширшого району.

Що торкається хліборобства, то в цій області господарська думка спиняється в першу чергу на двох справах: з одного боку підкреслюються низькі ціни на хліб, які не забезпечують підприємцеві його видатків, а з другого боку зазначається несприятливий стан доріг, який утруднює перевіз хлібних продуктів. Скарги на низькі ціни ідуть довгою чергою, починаючи ще з другої половини XVIII віку; ці скарги ми знаходимо у Шафонського, який зазначає, що „окружившіє Малую Росію со всѣх сторон, кромѣ Бѣлорусіи, плодородные мѣста и собственный ея урожай причиною, что хлѣб бывает весьма дешев, так что почти и труды хлѣбопашца не заплачены“.³²⁾ Всі ті особи, які спинялись на значінні гуральництва для українського хліборобства — Черниш, Полетика, Ханенко тощо — в своїй мотивації підкреслювали значіння гуральництва для піднесення хлібних цін, вважаючи тим самим існуючі ціни на хліб занадто низькими. Найвиразніше зазначає ту шкоду, яку несе хліборобство від низьких цін, П. Лялін. В одній з своїх статей він говорить: „Нема ремесства, нема ні одної промисловости, яка би винагороджувала за працю менше, ніж хліборобство в Малоросійському краєві; нема людини, яка би перебувала в гірших злиднях, ніж орач малоросійських ланів.“³³⁾ А в другому місці він зазначає: „В Малоросії є повіти, де за пуд жита платять 20 коп. Кривднішої від цієї ціни для людської праці, здається, і бути не може. Треба собі тільки уявити всю виснажливу працю хлібороба, підрахувати все, що може зробити найневтомніша людина, працюючи ціле літо над хлібним своїм полем, і нарешті перевести це все на теперішні ціни: тоді легко зрозуміти той наслідок, що дав тепер хліборобство.“ Скарги на низькі ціни не припиняються на протязі цілого півстоліття, не зважаючи на вагання цін в окремі роки і повільне піднесення їх, починаючи з 30-х років. Причиною цього є очевидно те, що при крайнє незадовольняючому стані доріг в окремих районах відчувалась дуже слабо тенденція піднесення цін. Не дивно отже, що про стан доріг згадують всі ті, що звертають увагу на положення сільського господарства, через те на Україні дуже рано в сільсько-господарських колах піднесено думку про необхідність поліпшення шляхів, зокрема про будування залізниць. П. Лялін в 1844 році писав: „В самій Малоросії в осени і на весні цілком припиняється рух важких транспортів... При такому стані шляхів не може існувати торгівля: через те всі сільські продукти України лишаються на місці без збуту, без вартости, праці не оживляє торгівля і ось головне джерело народнього убогства. Доки в Росії не буде залізниць або шосе, доти хлібороби північних губерній будуть убогі через недостачу хліба, а південні губернії через зайвину.“³⁴⁾ Потребу поліпшення шляхів для налагодження сільського господарства відчували також і урядові кола на Україні. В 1838 році начальник одеської митної округи звернувся до уряду, вказуючи, що конкуренція Дунайських князівств Молдавії і Валахії може пошкодити в чорноморській морській торгівлі, як що не буде негайно приступлено до поліпшення шляхів, зокрема до будування залізниць. Але проєкт зустрів скептичне відношення з боку Канкріна і Воронцова і справа обмежилась частковим поліпшенням ґрунтових шляхів. Питання це знову було піднесено в 1844 році, коли був поданий Маріні проєкт організації акційної

³¹⁾ Клепацький.

³²⁾ Оп. Чер. нам. ст. 19.

³³⁾ Бібл. для чтен. 1838 г. т. XXIX.

³⁴⁾ Жур. мин. гос. им. 1844 г. т. X.

компанії для будування залізниці від Одеси до Ольвіополя. Цей проєкт, який на цей раз зустрів прихильне відношення уряду, не був реалізований в зв'язку з фінансовими труднощами.³⁵⁾

З інших питань, які порушуються в літературі тих часів належить ще згадати справу про вільну найману працю в сільському господарстві. Якогось однозгідного вирішення ця справа не знаходить. З матеріалів, що малюють структуру поміщицького господарства першої половини XIX віку, ми знаємо, що фактично поширення вільної найманої праці, спеціально в Степу, було досить значним. Проте теоретичних висновків ширшого характеру з цього факту зроблено не було. Навіть такий освічений економіст, яким був П. Лялін, виступаючи в своїх статтях як пропагатор вживання вільної робочої сили (Бібліотека для читання т. X, 1835 рік) вже через три роки виступав як прихильник вживання кріпацької робочої сили. (Бібл. для читання т. XXIX, 1838 р.).

Кінець періоду, який ми обіймаємо своїм дослідом, характеризується з'явленням серед поміщиків нових течій і настроїв, що пов'язані з усвідомленням неминучості ліквідації кріпацького господарства. Але ця справа складає цілком окрему і відмежовану тему.

---

³⁵⁾ О. Варнеке. Заліз. будів. на Укр. в 1860 роках. Зап. Одесь. Наук. при УАН Т-ва № 1.

Видання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі.

1. Справоздання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі за перший рік його діяльності (від 30. травня 1923 р. до 31 травня 1924 р.). 1924 р., ст. 13.
2. Д. Дорошенко — Л. Білецький. Памяти академіка Миколи Сумцова. 1925 р.
3. І. Мірчук. Г. С. Сковорода (Замітки до історії української культури). 1925 р.
4. В. Біднов. „Устное повѣствованіе запорожца Н. Л. Коржа“ та його походження й значіння. 1925 р., ст. 28.
5. Л. Білецький. Основи української літературно-наукової критики. Впровід. 1925 р.
6. В. Щербаківський. Основні елементи орнаментатії українських писанок та їхнє походження (Студія). 1925 р., ст. 32.
7. Л. Чикаленко. Техніка орнаментування керамічних виробів Мізинських неолітичних селищ. 1925 р., ст. 11.
8. Д. Антонович. З історії церковного будівництва на Україні. Вип. I. 1925 р.
9. Ф. Слюсаренко. Грецька федеральна конституція кінця IV віку пер. Хр. 1925 р.
10. С. Смаль Стоцький. Ритмика Шевченкової поезії. 1926 р., ст. 44.
11. Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік перший (1923—1924). Том I. 1926 р., ст. 210.
12. Справоздання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі за другий рік його діяльності. 1926 р., ст. 14.
13. Справоздання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі за третій рік його діяльності. 1927 р., ст. 13.
14. Шостий рік діяльності Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. 1929 р., ст. 15.
15. Річне Справоздання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік четвертий (1926—1927). 1930., ст. 20.
16. Річне Справоздання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік п'ятий (1927—1928). 1930 р., ст. 14.
17. Річне Справоздання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік шостий (1929—1930). 1930 р., ст. 32.
18. Річне Справоздання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік восьмий (1930—1931). 1931 р., ст. 32.
19. Дискусія над питанням: „Откоуду есть пошла руская земля...“ 1931., ст. 30.
20. Річне Справоздання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік дев'ятий (1931—1932). 1933 р., ст. 24.
21. Річне Справоздання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік десятий (1932—1933). 1933 р., ст. 16.
22. Річне Справоздання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік одинадцятий (1933—1934). 1934 р., ст. 16.
23. Річне Справоздання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік дванадцятий (1934—1935). 1935 р., ст. 16.
24. Памяти професора Василя Біднова. 1936 р., ст. 32.
25. Річне Справоздання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік тринадцятий (1935—1936). 1936 р., ст. 16.
26. С. Смаль Стоцький. Останній рік Шевченкової поетичної творчості. 1937 р.
27. І. Мірчук. Чи можливі синтетичні суди а priori? 1937 р., ст. 8.
28. М. Антонович. Матеріали до вербування українців у пруську армію XVIII в., 1937 р., ст. 7.
29. Д. Дорошенко. Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України. 1937 р.
30. Б. Крупницький. Пилип Орлик і Сава Чалий. 1937 р., ст. 6.
31. О. Лотоцький. П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні. 1937., ст. 14.
32. В. Садовський. Господарські погляди українського поміщика в першій половині XIX в. 1937 р., ст. 14.
33. А. Яковлів. До історії кодифікації українського права XVIII ст. 1937 р., ст. 12.
35. Ол. Шульгин. Ідеологічна ненависть і непереможна любов Ж. Ж. Руссо до Франції. 1937 р. ст. 7.
35. В. Сімович. Проблема гармонії складів у морфології словянських мов. 1937 р.
36. Р. Смаль Стоцький. Краса і погань. 1937 р.
37. К. Чехович. Чеські впливи на Франкового „Мойсея“ та „Івана Вишенського“.
38. Ф. Слюсаренко. Нумизматична праця проф. В. Б. Антоновича. 1937 р.
39. Ів. Борковський. Значіння деяких предметів знайдених в Майкопській могилі.
40. Л. Чикаленко. Вівіфікаціонізм. 1937 р.
41. В. Щербаківський. Матеріали археологічних розкопів на Переяславщині.
42. В. Дорошенко. Примітки В. Антоновича до Шевченкового „Кобзаря“. 1937.
43. Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Том II. 1937 р.
44. Річне Справоздання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік чотирнадцятий (1936—1937).